

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

ÇİNARƏ MƏHƏMMƏD QIZI QƏHRƏMANOVA

**S.RƏHİMOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ DİALEKTİZMLƏRİN
LİŖVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(«SAÇLI» ROMANI VƏ HEKAYƏLƏRİ ƏSASINDA)**

5706.01 – Azərbaycan dili

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2014

Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Afad Məhəmməd oğlu Qurbanov
AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor

İbrahim Məhəmməd oğlu Bayramov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Gülxanım Abdulla qızı Vəliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat:

Azərbaycan Dillər Universitetinin
Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrası

Müdafiə «_18_» «_02_» 2014-cü il tarixdə saat «___» da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdindəki filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1143, Bakı, Hüseyn Cavid prospekti, 31, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «___» _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru**

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il aprel tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair” Dövlət Proqramında Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrinin müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq öyrənilməsinin təmin edilməsi Tədbirlər Planına xüsusi olaraq daxil edilmişdir.

Azərbaycan dilçilik elmi tarixində bədii mətn üzərində linqvistik təhlillər aparmaq sahəsində ilk tədqiqat işləri hələ XX əsrin 30-cu illərindən başlasa da, bu iş 50-ci illərdən daha da intensivləşmişdir. Bu araşdırmaların bəzisi xüsusi linqvistik tədqiqata, bəzisi də ümumi tədqiqata əsaslanmışdır.

Mərhum akademik A.M.Qurbanov yazır: “Ümumi linqvistik təhlildə... hər hansı bədii mətn fonetik, leksik, semantik, frazeoloji və qrammatik baxımdan araşdırılır, bunlar arasındakı münasibətlər, kəmiyyət və keyfiyyət əlamətləri, xüsusiyyətləri meydana çıxarılır”¹.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz S.Rəhimovun “Saçlı” romanı və hekayələri Azərbaycan xalqının tarixini, etnoqrafiyasını və mədəniy-yətinin bir hissəsini özündə əks etdirən sanballı sənət nümunələridir. Bu əsərlərin dəyəri təkcə məzmunu ilə deyil, həm də bədii dili cəhətdən çox dəyərlidir. Çünki bədii əsərlər dili və tarixi daha etibarlı mühafizə edir.

S.Rəhimovun qeyd olunan əsərlərinin mövzusu Azərbaycan xalqının kənd həyatından götürülmüşdür. Real situasiyanı canlandırma vasitəsi kimi söz sənətkarın qələmində “canlanır”. Sözüün üzərinə müəyyən məqsədi həyata keçirmək baxımından vəzifə qoyulur. Beləliklə, dialektizmlər sənətkara bu işdə ən yaxın “köməkçi” olur.

“Dialektizmlər, əsasən ədəbi dil normalarına müvafiq nitqdə özünü göstərən bu və ya digər dialektə məxsus fonetik, qrammatik

¹ Qurbanov A.M. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Pedaqoji institutlar üçün dərs vəsaiti.. –B., “Maarif” 1986, səh.37.

və leksik xüsusiyyətlərdir”¹. Dilin bütün səviyyələri üzrə dialektizmlərin tədqiqata cəlb olunması S.Rəhimovun mənsub olduğu qədim Zəngəzur mahalının şivə xüsusiyyətlərini yeni istiqamətdən öyrənməyə xidmət edir. Dissertasiyada həm bədii mətnə dialektizmlərin linqvistik təhlili, həm də üslubiyyət məsələlərinin araşdırılması mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektı S.Rəhimovun «Saçlı» trilogiyası hekayələrinin dilidir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmeti kimi S.Rəhimovun „Saçlı“ roman-trilogiyası və hekayələrinin dilində müəllifin müxtəlif üslubi məqsədlər üçün istifadə etdiyi fonetik, leksik və morfoloji dialektizmlər götürülmüşdür.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi S.Rəhimovun «Saçlı» trilogiyası və hekayələrində istifadə olunmuş dialektizmlərin linqvistik təhlilini aparmaqla bərabər, yeri gəldikcə, həm də onların üslubi funksiyasına da diqqət yetirmək, filoloji izahat verməkdir. Beləliklə, bu məqsəddən irəli gələn vəzifələr aşağıda-kılardan ibarətdir:

- S.Rəhimovun „Saçlı“ romanında və hekayələrinin dilində işlənmiş fonetik dialektizmlərin linqvistik təhlilini vermək;

- Bədii materialda morfoloji dialektizmlər üzərində linqvistik tədqiqat aparmaq;

- Bədii mənlərdən seçilmiş leksik dialektizmlər üzərində linqvistik araşdırma aparmaq;

- S.Rəhimovun fərdi üslubunun səciyyətləndirilməsində dialektizmlərin rolunu bir daha əhəmiyyətini göstərək;

- Dialektizmlərin bədii-üslubi keyfiyyətlərini yeri gəldikcə ön plana çəkmək;

- Dialektizmlərin yazıcının təhkiyə dilində və obrazların dilindəki funksiyasına diqqət yetirmək;

- S.Rəhimovun Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət fondunun zənginləşməsində göstərdiyi xidmətlərdən biri kimi işlətdiyi dialektizmlərin sonrakı „taleyini“ izləmək;

¹ Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri (soruğu lüğəti). Azərbaycan dilində, Bakı, “Maarif”, 1989, səh.70.

- Dissertasiyaya əlavə kimi, S.Rəhimovun „Saçlı“ və hekayələrinin dilindən toplanan dialektizmlərin lüğətini tərtib etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, xalq yazıçısı S.Rəhimovun «Saçlı» trilogiyası və bəzi hekayələrinin dilində işlənmiş dialektizmlər ilk dəfə linqvistik aspektdə tədqiqata cəlb olunur. Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq dialektizmlərin dilin bütün yarusları üzrə tədqiq edilməsi ilə bərabər üslubi cəhətləri də nəzərə alınmışdır. Müqayisədə dialektizmlərin işlənmə məqamına və intensivliyinə görə, dram dili nəşr dilində özünəməxsusluğu müəyyən olunmuşdur. Yazıçının fərdi üslubunu şərtləndirən vasitə kimi dialektizmlərin rolu önə çəkilmişdir.

Tədqiqatın əsas müddəaları:

- S.Rəhimovun əsərlərində fonetik dialektizmlərin linqvistik xüsusiyyətləri tədqiq olunur;

- S.Rəhimovun qeyd olunan əsərlərində morfoloji dialektizmlər linqvistik baxımdan araşdırılır;

- S.Rəhimovun bəhs olunan əsərlərində leksik dialektizmlər linqvistik cəhətdən tədqiqata cəlb olunur;

- S.Rəhimovun „Saçlı“ romanı və hekayələrinin dilində işlənən dialektizmlərin üslubi imkanları müəyyənləşdirilir;

- S.Rəhimovun əsərlərində dialektizmlərin yazıçının fərdi üslubunu şərtləndirən əsas vasitələrdən biri kimi səciyyəsi önə çəkilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. S.Rəhimovun “Saçlı” romanı və hekayələrindən seçilmiş dialektizmlərin linqvistik cəhətdən araşdırılması nəzəri bilikləri konkret mətn üzərində həyata keçirmək baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Konkret material əsasında ədəbi dilin formalaşmasında baza olmuş dialekt xüsusiyyətlərinin regional əlamətləri canlı şəkildə ortaya çıxır. Linqvistik təhlildə tətbiq olunan konkret prinsiplər – tarixilik, ardıcılıq, dəqiqlik, ideya məzmunu və dilin vəhdəti, janr xüsusiyyətlərinin

nəzərə alınması, dil faktının ümumxalqa və ya yazıçıya aidliyi¹ konkret mətn üzərində sınaqdan keçirilir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti onun “Azərbaycan dialektologiyası”, “Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyatı”, “Bədii mətnin linqvistik təhlili” kimi dilçilik sahələrinə aid aktual araşdırma olmasındadır.

Dissertasiyadan ali məktəblərdə tədris olunan bəzi fənlərinin – “Azərbaycan dialektologiyası”, “Azərbaycan dilinin üslubiyatı”, həmçinin “Bədii mətnin linqvistik təhlili” fənlərinin tədrisində dərs vəsaiti kimi bəhrələnmək olar.

Tədqiqatın sonunda əlavə kimi tərtib olunmuş lüğətdən “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”nin tərtibində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Dissertasiyanın yazılmasında təsviri metod əsas götürülmüşdür. Bundan əlavə, yeri gəldikcə, şərh-izah, müqayisə metodlarından bəhrələnməklə əsərin bitkin elmi səviyyədə ortaya çıxması təmin olunmuşdur. Hər bir dil janrının konkret statusunu müəyyənləşdirməkdə təhlil-tərkib üsulu əsas götürülmüşdür.

Tədqiqatın əsas mənbələri S.Rəhimovun «Saçlı» romanı və hekayələrindən seçilib toplanmış dialektizmlərdir.

Tədqiqatın aprobeiasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yertirilmişdir. Dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar 12 məqaləsi və konfrans materialları çap edilmişdir.

İşin quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavə lüğət hissəsindən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqatın «İşin ümumi səciyyəsi» hissəsində mövzunun aktual-liğı əsaslandırılır, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, obyekt

¹ A.Qurbanov. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Pedaqoji institutlar üçün dərs vəsaiti. B., “Maarif”, səh.37-43

və predmeti, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, metod və mənbələr və s. haqqında konkret məlumat verilir.

„S.Rəhimovun əsərlərində fonetik dialektizmlərin linqvistik xüsusiyyətləri“ adlanan I fəsilə Azərbaycan bədii ədəbiyyatında dialektizmlərin ümumi xarakteristikası verilir. Burada Azərbaycan dilçilik elmində mühüm bir problem kimi dialektizmlərin üslubi-linqvistik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasının vacibliyi tutarlı faktlarla əsaslandırılır. Fonetik dialektizmlərin dil nöqtəyindən nəzərdən tədqiqatı sistemli şəkildə izah olunur. Eyni zamanda hər bir konkret fonetik dialektizmin üslubi məqamı da qeyd olunur.

Professor T.Hacıyevə görə, dialektlər dilin və xalqın ən etibarlı arxividir¹. Dialektizmlərin üslubi-linqvistik imkanlarından biri də onun məndaxili keyfiyyətlərinin öyrənilməsidir. “Dialekt” sözü (dialektizm – Ç.Q.) sözün ədəbi dildəkindən fonetik, morfoloji və semantik cəhətdən fərqlənən ərazi variantıdır².

S.Rəhimov dialektizmlər vasitəsilə obraz və hadisələri daha real, daha canlı şəkildə əks etdirir.

“Bədii ədəbiyyatda dialekt hadisələri ədəbi dilin normalaşması prosesinə zərər gətirməmək şərtilə öz məzmununa və bədii məqsədəuyğunluq cəhətinə müvafiq yer almalıdır³.

Dialektizmlər əsərə xüsusi milli kolorit qatır. Bununla əsər mövzu etibarilə daha həyati və canlı təsir bağışlayır. Dialektizmlər personajların nitqində həm obrazın xarakterini açmağa imkan verir, həm də oxucuya əsərdə baş verən hadisələrin məkanını təyin etməyə kömək edir.

Dialektizmlər linqvistik cəhətdən dilin tarixi inkişafını özündə mühafizə edən nitq vahidləridir.

¹ Гаджиев. Т.Н. Джебрайльский говор Азербайджанского языка. Автореферат диссертации, на соиск учен. степени канд.наук. Б., 1962.

² Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri (sorgu lüğəti). Bakı, “Maarif”, 1989, səh.71

³ Вадкаев М.Б. Диалектная явления в языке художественной литературе. «Советская тюркология», 1973, № 6, с.79-82; Тумашева Д.Г. К вопросу о типах диалектных лексических различий. «Советская тюркология», 1973, №6, с.66-72.

Professor Ə.Dəmirçizadə yazır: “Ümumiyyətlə, dilin, yaxud bir dilin tarixini və ya onun hər hansı bir vahidini, hər hansı bir cəhətini dürüst və dəqiq öyrənmək üçün dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edənlərin tarixini tədqiq etmək zəruridir. Çünki dilin ən kiçik vahidi olan fonem də, ən böyük vahidi olan cümlə də və belə vahidlər sistem halında əsrlər boyu yaşayan hər bir müstəqil dildə danışanlarla üzvi surətdə bağlı olur. Danışanlar olmayan yerdə dil də olmaz. İnsanlar varsa, ünsiyyət də var, ünsiyyətin ən kamil vasitəsi isə dildir”¹.

Azərbaycan nəsrinin görkəmli simalarından biri kimi S.Rəhimovun da məqsədi, fərdiləşdirmə vasitəsilə dialektizmləri, həm də ədəbi dilə təqdim etmək olmuşdur. Başqa cür yanaşsaq, ədəbi dilin lüğət ehtiyatını zənginləşməsinə xidmət göstərmək məqsədi daşımışdır. Çünki dialekt faktları dilimizin “qızıl fondu” hesab olunur.

Tədqiqatın I fəslinin birinci yarımbaşlığında dialektizm anlayışına münasibət bildirilməklə, dilçilikdə bu sahədə aparılan araşdırmalara aydınlıq gətirilir.

Dissertasiyanın I fəslinin ikinci yarım bölməsi “S.Rəhimovun əsərlərində fonetik dialektizmlərin linqvistik xüsusiyyətləri” adlanır.

“Saçlı” romanının dilindən seçilmiş dialektizmlər yazıçının mənsub olduğu Qubadlı rayonuna məxsusdur. Əsərdəki fonetik dialektizmlərdə aşağıdakı fonetik əvəzlənmələr üzərində araşdırma aparılmışdır:

a) Sait səslərin əvəzlənməsi: a>ə keçidi: nəzik-nazik (I c., 84), təmäh-tamah (II c., 24), qəzəmət -qazamat (II c., 82); **i>ı keçidi:** mışar-mışar (III c., 259), sital-sital (I c., 489); **u > ı keçidi:** bırax-burax (I c., 239); **ə>i keçidi:** incir-əncir (II c., 134); **e>i keçidi:** midal-medal (III c., 120), dev-div (I c., 240) və s.

¹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Ali məktəblər üçün dərslik, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1979, səh.3.

b) Samit səslərin əvəzlənməsi: p>b keçidi: p>m keçidi: mamidor-pomidor (I c., 249): **r>d keçid:** rəf-dəf, alabaydaq-alabayraq, baydaq-bayraq (III c., 45), (II c., 175) və s.

«Saçlı» əsərindəki fonetik dialektizmlərin bir çoxunda səstərtimi hadisəsi əks olunmuşdur. Bu fonetik hadisə özünü sözün əvvəlində daha çox göstərir. Hadisədə “a, i, u” saitləri fəal iştirak edir. Məs.; **astansiya-stansiya** (I c.,376), **iraykom-raykom** (I c.,480), **irəzə-rəzə** (I c.,112) və s.

«Saçlı»da bəzən bir alınma sözün dörd variantına rast gəlmək olur: *qopratel-kopratel-kapirativ-kooperatel: -Mən axar-baxar bilmirəm, qoy işimi görsün, krupa yarmasını alın qopratedən* (II c., 126); *-Kooperatel yarma-kurpası!* (II c., 130); *O günü tutub kapirativdə ki, söz ver* (I c., 376); *Belədir, başına dönüm, bu kopratel!* (II c., 281). «Komissiya» -«qəmisiyə» (I c., 105). «Komediya» - «qəmədiyə» (I c., 539). «Sekretar»- *sıqladar* (I c., 114).

Bu da Qubadlı rayonuna aid olan müxtəlif kənd şivələrinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Müəllif bununla personajların fərqli şivəyə mənsubluğunu verməklə, həm də situasiyanın reallığını əsaslandırmışdır.

«Saçlı» romanının dilində daha fəal bir hadisə kimi müxtəlif səs keçidləri, səs əvəzlənmələri, səs artımı, səsdüşümü, səslərin yerdəyişməsi bu prosesi səciyyələndirən fonetik xüsusiyyətlərdir.

Yazıçının «Saçlı» romanında bütün sait səslərin uzanan variantına təsadüf olunur. Bu xüsusiyyət (saitlərin uzanan variantının olması) sözün mənasına təsir edə bilən fonoloji cəhətlə deyil, Azərbaycan dilinin digər dialektlərində olduğu kimi, sonrakı uzanma ilə bağlıdır.

İncələmə hadisəsi qoşa samitli sözlərdə də müşahidə olunur: - *Deyirsən azarlıyanı qəssəbə aparmayım? – Qəssəbəmi? – Bəxti fikirləşdi* (VIII c., 152).

Dialektizmlərdə qalınlaşma hadisəsi də müşahidə olunur. Ədəbi dildəki «yəni» modal sözü «yanı» şəklində işlədilmişdir: - *Yanı (yəni) ot tapırlarmı? At çoxdan otsuzdur* (VIII c., 52); *Xamır (xəmir), qazandan bir qazan böyüklüyündə də yuxarıya qalxdı* (VIII c., 57); - *Yanı (yəni)deyirsən hava açılır, Ocaqqulu?* (8, 59).

Fonetik hadisələrin izləri əsərdə şivəyə məxsus onomastik vahidlərin işlənməsi məqamında da görünür. Məsələn; Fərman şəxs adı Fəriş kimi: *-Əşi, dur ayağa yenə də **Fərişin** işinə yarar. –Sənin Fərmanına sud beş il verib Sibirə salandan sonra bu koxanın ona nə qarışacağı?* (VIII c., 60); *Fransa – Fitolbörk kimi: Mənə çox ar gəlir ki, bu boyda naçalnikdən tutmuş **Fitolbörk** (Peterburq – Ç.Q.) padşahına qədər, bütün divan bir müsürman zənəninə xətir-hormət qoymur!...* (VIII c., 47) və s.

Bəzən rus sözləri surətin nitqində „özləşməyə“ məruz qalır. Məs.: *Belə **dağmeti** (dokument – sənəd; - Ç.Q.) mən əldən verə bilmərəm...* (VIII c., 69). Belə olan məqamlarda yazıçı həmin sözün əslini səhifənin sonunda verir. Bu xüsusiyyət «öyrənnik» sözünə də aiddir. S.Rəhimov «Üzsüz qonaq» hekayəsində koxanın dilində **örənnik** sözü işlədir: *Koxa qəzəbləndi: -Ə, niyə elə yeriyirsən? Sən öl, o həzrəti Abbas haqqı, **örənnik*** (uryadnik – Ç.Q.) gələndə səni pişiyi itə boğduran kimi boğduracağam!* (VIII c., 70).

Yazıcının işlətdiyi fonetik dialektizmlər müxtəlif fonetik hadisələrin nəticəsi olaraq meydana çıxan nitq təzahürləridir.. Bunların əmələ gəlməsində səsartımı, səsdüşümü, səslərin yerdəyişməsi kimi fonetik hadisələr başlıca rol oynamışdır.

Dissertasiya işində yeri gəldikcə ikinci fonetik dialektizmlərin üslubi keyfiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir

Dissertasiyanın II fəslı „**S.Rəhimovun „Saçlı“ romanı və hekayələrinin dilində morfoloji dialektizmlərin linqvistik xüsusiyyətləri**“ adlanır. Morfoloji dialektizmlər yazılı ədəbi dilin qrammatik kateqoriyalarına nəzərən müəyyənləşir. Məsələn, tədqiq olunan materialda hal və mənsubiyyət kateqoriyasında morfoloji dəyişmələr, əvəzətmələr geniş müşahidə olunur. Məs.: **gözüün, anayın, ürəyivin, başıva, kişivin** və s. Əsərdəki morfoloji dialektizmlər, demək olar ki, bütün nitq hissələrini əhatə edir. S.Rəhimovun hekayələrində və «Saçlı» romanında morfoloji dialektizmlər Qubadlı şivələrinin morfoloji əlamətlərini əks etdirir. Burada, demək olar ki, dialektizmlərin qrammatik quruluşu, fonetik və leksik dialektizmlərə nisbətən daha sabitdir.

İsmi dialektizmlər. İsmi dialektizmlərlə əlaqədar başlıca xüsusiyyətlər daha çox hal kateqoriyasında, eləcə də mənsubiyyət şəkilçilərində özünü göstərir.

Sadə isimlər. Yazıcının dilində ismi dialektizmlərin əsas qismini sadə ismi dialektizmlər təşkil edir. Məs.: *Qalın şiv pöhrəliyinin içində bir dəyə dayanmışdı* (III c., 134). S.Rəhimovun əsərlərinin dilində bəzi alınma sözlərin şivə təzahürlərinə də rast gəlirik ki, onlar da fonetik baxımdan müəyyən dəyişikliyə uğramışdır: *Yaxşı da eləmişəm, hələ bu gələn payız yüz səbətə mamidor* (pomidor – Ç.Q.) *yığdıracağam* (I c., 249); *Oğlum Aslan da incinar* (injener – Ç.Q.) *ev tikən, ya da yerin tərkindən növüt* (neft – Ç.Q.) *çıxaran olacaqdır* (I, 278) və s.

Düzəltmə isimlər. Müasir ədəbi dildə olduğu kimi, yazıcının dilində də düzəltmə ismi dialektizmlər müxtəlif morfoloji əlamətlərlə əmələ gəlmişdir:

1) –**lıq**⁴ **şəkilçisi ilə:** *Yalan da ki, şugulluğun suğa* (siğə - Ç.Q.) qardaşdır (I c., 427); - *Özünü tülkü faqullığına* (hiyləgər – Ç.Q.) *qoyan qolçomaq!* (I c., 89); *Tayanın yan-yörəsi sərt daşlıqdan və cəbəlikdən ibarətdir* (III c., 122) və s.

2) –**çı**⁴ **şəkilçisi ilə:** *...Bazar başında onun-bunun çəkməsini silib basqırçılıq eləyirdi* (I c., 407); *Heç deyirdi ki, mən basqırçılıqdan, çistiçilikdən bu mərtəbəyə çıxaran Şura hökumətidir* (I c., 406); *...Dartayçı balasından bundan artıq nə gözləmək olar?* (I c., 291) və s.

Feldən düzələn isimlər. Yazıcının əsərlərinin dilində düzəltmə ismi dialektizmlərin bəziləri –**ıg**⁴ **şəkilçisi** vasitəsilə fellərdən düzələn isimlərdə özünü göstərir. Məsələn; *alıg* (palan); *dişix`* (dəyirman aləti); *dilix`* (gödək geyim); *çoluğ* (uşaq) və s.

Mürəkkəb isimlər. S.Rəhimovun əsərlərinin dilində mürəkkəb ismi dialektizmlər azlıq təşkil edir. Bunlar müxtəlif nitq hissələrinin birləşməsi yolu ilə əmələ gəlir. Məsələn; *...Bu işin tez açılıb, Əbişin tutulub həbsə salınmasına, azğibir qazamata salınmasına tələsirdi* (I c., 118).

Bu nümunə müəllifin təhkiyə dilindən verildiyi üçün, yazıçı mövzuya uyğun işlətdiyi “qazamat” tarixizmini də yanaşı olaraq işlədir. «*Toqqaçəkmə*», «*Donuzdöymə*», «*Papaqaldıqaç*»,

«*Atdangəl*», «*Leylaqarahaleypara*» (5, 501) kimi etnoqrafik dialek-tizmlər uşaq oyun adlarını bildirir.

Yazıçının hekayələrinin dilində isimlə felin və feli sifətin birləşərək mürəkkəb isim əmələ gətirməsinə də rast gəlinir. Belə sözlər kənd həyatında çox müşahidə olunan uşaq oyun adlarından bərabərdir. Yazıçı bununla etnoqrafik mənzərə yaratmaqla bərabər, həm də söz yaradıcılığı prosesini əks etdirmişdir.

Qubadlı şivələrinin mərhum tədqiqatçısı R.Abbasova yazır: “Ədəbi dilimizdə olduğu kimi, Qubadlı şivələrində də ismin 6 halı var. Burada ismin hallanması və hal şəkilçiləri ədəbi dillə eyniyyət təşkil etsə də, müəyyən fərqli xüsusiyyətlər də özünü göstərir. Bu fərqli cəhətlərə ismin yiyəlik, yönlük və təsirlik, qismən də çıxışlıq hallarında təsadüf edilir”¹.

Sistemliliyi saxlamaq məqsədi ilə ardıcıl olaraq ismin hal kateqoriyasının əsərlərdəki morfoloji dialektizmlərdə əksini nəzərdən keçirək:

Hal kateqoriyası. Yazıçının bədii materialını nəzərdən keçirdikcə aydın olur ki, ismi dialektizmlər hal kateqoriyasının ədəbi dildəki formal əlamətlərini qəbul etmişdir.

Adlıq hal. S.Rəhimovun əsərlərində ismin adlıq halı ədəbi dildəki kimidir: *Bu meşə deyil ki, abeşik odunçunun balta taqqılı-tısına gəlib tutsun* (II c., 198); *Quş naxışlı keçəli çul ata birə-min yaraşlıq verirdi* (VIII c., 63).

-Xırıpçın, -dedi, -bir dəst gəlirmi? (I c., 35); *Bu meşə deyil ki, abeşik odunçunun balta taqqılı-tısına gəlib tutsun* (II c., 198) və s.

Yiyəlik hal. Tədqiqat obyektini olan bədii mətnə ismin yiyəlik halının əks olunması əsasən ədəbi dilə uyğundur. Lakin elmi ədəbiyyatda da qeyd olunduğu kimi, Qubadlı şivələrində yazılı ədəbi dildə, orfoqrafiyada əks oluna bilməyən x[˘]; η: səsləri vardır. Bu səslər, sonu n, q(x), k(x[˘]) samitləri ilə bitən isimlərin yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etməsi zamanı baş verir: kota:n (kotanın); yeyla:n (yaylağın); kötü:n (kötüyün) və s.²

¹ Abbasova R. Azərbaycan dilinin Qubadlı şivələri. “Çinar-Çap” nəşriyyatı, Bakı, 2006, səh.50.

² Abbasova R. Yenə orada. səh 50

Görünür ki, yazıçı bu dialektizm faktını yazılı ədəbi dildə əks etdirməkdə çətinliklə üzləşmişdir. Keçid şivələrin görkəmli tədqiqatçısı A.Vəliyev yiyəlik haldakı bu xüsusiyyəti Göyçay və Ağdaş keçid şivələrində də müşahidə etmişdir³.

Yönlük hal. S.Rəhimovun əsərlərinin dilində ismin yönlük hallı morfoloji dialektizmlər müasir ədəbi dildən fərqlənmişdir. Məs.: O Qaçaq Nəbi **girinizə** keçən kimi onun o güllə batırmayan tilsimli Boz atının şəklini çəkdirib mənə göndərin! (VIII c., 51).

Təsirlik hal. Bəhs olunan bədii materialın dilində təsirlik hallı morfoloji dialektizmlər müasir Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin morfoloji normasına tam uyğun şəkildə verilmişdir. Məs.: *Sübhənverdizadə ağır bir əlləməni öz əli ilə yerə çıxıpar kimi...* (I c., 11); ... *Qalmış yaramaz xoşaləri tökdü, qurumuş qol-qanadları üsulluca əyriəgiz bıçaqla kəsdi* (II c., 145);

Qeyd etmək vacibdir ki, bu şivədə fərqli cəhət yalnız sonu q(x), k(x') samitləri ilə bitən isimlərdə özünü göstərir: qona: (qonağı); çörə: (çörəyi); kötü (kötüyü) və s. Eyni vəziyyət Azərbaycan dilinin Zəngilan, Şərur, Zəngibasar şivələrində də müşahidə olunur¹.

S.Rəhimovun “Saçlı” romanı və hekayələrinin dilində ismin yerlik və çıxışlıq hallarının təzahür etdiyi morfoloji dialektizmlər müasir ədəbi dil normalarına uyğun verilmişdir.

Yerlik hal. *Nəhayət, o, saati öz iri və ətli ovcunun kafəsində tutub* (I c., 94); - *Bizim sıqladarda, - deyə Kosa rəisi Sübhənverdizadə kimi turşuyub, inadlı bir sima aldı* (I c., 114) və s.

Çıxışlıq hal. *Daha rəhmə gələn milis nəfərinin hərəsi bir yandan xəşədən yapışb Kosanın belinə atdılar* (I c., 142); *İlan vuran çatıdan qorxan kimi, səksənib çəkildi* (I c., 219);

Mənsubiyyət kateqoriyası. Mənsubiyyət kateqoriyası sahib şəxslə mənsub əşya arasında aidiyyət əlaqəsini bildirir. Mənsubiyyət kateqoriyası ilə bağlı ədəbi dil formaları şivələrdə

³ Vəliyev A.H. Azərbaycan dialektologiyası (keçid şivələrinin morfolojiyası və sintaksisi). DU, Bakı, ADU 1975, səh.11.

¹ Abbasova R. Azərbaycan dilinin Qubadlı şivələri. Bakı, “Çinar-Çap”, 2006, səh.51.

oxşar xüsusiyyətlər silsiləsi yaratsa da, mövcud qədim əlamətlər əsasında müasir şivələri diferensiasiya etmək mümkündür. Müasir dövrdə şivələrdə oxşar xüsusiyyətlərin arealı genişlənsə də, müəyyən qanunauyğun-luqlara uyğun, bir-birindən fərqli qədim mənsubiyyət formaları şivələrin özünəməxsusluğunu qoruyub saxlayır². *Belə şivələrdən biri də Qubadlı şivəsidir. - Sapanım hara çatdırı bilsə, ora* (III c. 299); *Bəs bu körpə də ata muşqurtusunu eşitmək istəmir?* (I c., 408); *...Qayıdıb qapıların rəzəsini vurdu* (I c., 195) və s.

Qərb qrupu dialekt və şivələrinin əsas fərqləndirici əlaməti kimi, mənsubiyyət kateqoriyasında “sağır nun” səsi işlənir. Lakin yazılı ədəbi dilin orfoqrafiyası bu səsin əks olunmasını reallaşdırma bilmədiyindən əsərdə həmin səsi “canlandırmaq” mümkün olmamışdır.

Kəmiyyət kateqoriyası. S.Rəhimovun əsərlərində -lar, -lər şəkilçisi ilə ifadə olunan ismi dialektizmlərdə kəmiyyət kateqoriyasının heç bir əsaslı dəyişikliyinə təsadüf etmirik. Məsələn; *Qalmış yaramaz xəşələri* (kisə - Ç.Q.) *tökdü* (II c., 145); *Kürün və Arazın yaxınlarında özlərinə qamışlardan dəyələr* (müvəqqəti koma – Ç.Q.) *düzəldir* (II c., 63); *Dilim-dilim görünən tillər, yastı yumruq kimi qayalar, böyük-böyük dağlar, qalın-qalın meşələr hamısı sanki əriyib bir-birinə qovuşmuşdu* (II c., 43).

Beləliklə, yazıçının dilində işlədilmiş ismi dialektizmlər, demək olar ki, morfoloji cəhətdən heç bir əsaslı dəyişikliyə məruz qalması müşahidə olunur.

Sifətdən ibarət dialektizmlər. Əsərlərin dilində sadə sifətdən ibarət dialektizmlər daha çox lüğəvi cəhətdən fərqlənir.

Düzəltmə sifətlər: S.Rəhimovun əsərlərində sifətdən ibarət dialektizmləri əmələ gətirən məhsuldar şəkilçilərdən -li, -li, -lu, -lü fəallıq göstərir. Məsələn; *Cığalı – «kəkilli» - Əsgər də mənə gələn kəkilli toyuqların, cığalı* (tüklü – Ç.Q.) *xoruzların dostu idi* (I c., 144); *İrtməkli* (quyuqlu – Ç.Q.) – *«həyasız, dikbaş, davakar» -*

² Мяммядов М. Азərbayжан дили шивяляриндя ишлянян мянsubийят катего- рийасы. Бақы, 2000, с.3.

Onda Alyoşa öz **irtməkli** sünnü inadıyla sözünü göyərtmək üçün ardinca agentdər salıb, material toplayıb (I c., 187).

Dördvariantlı şəkilçiləri ilə düzələn dialektizmlər də intensiv işlənir: Məsələn: *Qıldıxsız* – «dinsiz, məzhəbsiz» - *Familinə gələndə bu qıldıxsız* (imansız – Ç.Q.) *çaşdırdı* (I c., 537).

Mürəkkəb sifətlər. Məlum olduğu kimi, mürəkkəb sözlərin əmələgəlmə yolları çox zəngindir. Bədii materialda mürəkkəb sifətdən ibarət morfoloji dialektizmlər də müxtəlif üsullarla yaranmış sözlərdən ibarətdir:

Çivirağız – «ağziqurdlu» - *Heyf, heyf, sədd heyf ki, belə bir şey bu çivirağıza qismət olubdur* (II c., 56); *Dəmdəməki* – «hərdəmxəyal» - *Bəlkə Tamaranın zahirən dəmdəməki görünən hərəkətləri onun ürəyində iztirabla gəzən «səbiq kölgənin» doğurduğu həyəcanlar idi?* (II c., 214); *İgnəqanad* – «iyənəqanad» - *Yoxsa, baxanda çox ignəqanaddılar* (arıq, cansız – Ç.Q.) (I c., 470) və s.

Sifətin dərəcələri. Yazıçının əsərlərində azaltma dərəcəsinin morfoloji əlamətləri ilə düzələn sifətdən ibarət dialektizmlərə rast gəlmədik.

Çoxaltma dərəcəsi. S.Rəhimovun tədqiq olunan əsərlərinin dilində sifətin çoxaltma dərəcəsi həm «p» ünsürünün vasitəsilə, həm də «dum» sözünün köməyi ilə düzəlmişdir.

P ünsürü yazıçının dilində **yoğun, uzun, aydın** sifətlərinə əlavə edilməklə çoxaltma dərəcəsi əmələ gətirir. Məsələn; Sizinki kimi gödək-mödək yox! **Yopyoğun, upuzun**, buradan lap haracan! (I c., 472); Bax, bu uşaq **ap-aydın** xəstədir! – deyə ətini çəmçəşdirdi (I c., 307); - Yox, sənin payındır, balası, sən özün içəcəksən, - deyə Qəşəm **dopdolu** al badəni götürüb bir də öz yerinə qoydu (I c., 12).

Yazıçının bəhs olunan əsərlərinin dilində «dum» hissəciyi ilə düzələn sifətdən ibarət bir dialektizmə rast gəldik. Məsələn; Arzusu bu idi ki, öldürüldüyünü də **dümqara** torpaqda basdıralar (II c., 340).

Yazıçının bədii dilində sifətin azaltma dərəcəsi –**rək** c.şəkilçisi vasitəsilə də düzəlmişdir. Məsələn: Camı qaytardıqda ərəmiyin Gülöyşədən iki dəfə artıq əndamlı və **pəsəkərək** olduğunu müəyyən etdi (I c., 431).

Saydan ibarət dialektizmlər. S.Rəhimovun əsərlərində işlədilmiş saydan ibarət dialektizmlər özünəməxsus cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Yazıçının bədii dilində sayın bütün mənə növlərindən istifadə edilmişdir. Lakin tədqiqat üçün vacib olan morfoloji əlamətlər aşağıdakı hallarda müşahidə olunur:

Sıra sayları - biriminci (birinci). Niyə gözünüzü döyürsünüz, kim birimincidir, qoy buyursun! (I c., 82). Göründüyü kimi, **birinci** sıra sayı yazıçının əsərlərində mənsub olduğu şivəyə uyğun verilmişdir: **biriminci** şəklində işlədilmişdir.

Qubadlı şivələrinin tədqiqatçısı R.Abbasova yazırdı: «Müasir dialektlərimizdən aydın olur ki, -nci şəkilçisinə nisbətən –mci şəkilçisi şərq və cənub qrupu dialektlərində daha çox yayılmışdır. Azərbaycanın cənub hissəsində isə bu şəkilçi tam üstünlük təşkil edir»¹.

Araşdırılan bədii materialın dilində sıra saylarına bəzən – cəcik şəkilçisi qoşula bilir: Məs.; bircəcik, ikicəcik: Lap bircəciyini! (VIII c., 176); Qaldı ikicəciyi? (VIII c., 176).

Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif bu əlaməti verməklə, həm də üslubi cəhətdən hadisəni əhəmiyyətsizləşdirmək, cılızlaşdırmaq məqsədi kimi istifadə etmişdir.

Qeyri-müəyyən miqdar sayları - oqartana<o qədər>; bu qartana<bu qədər>; dıqqış<bir az; *Bir oqartana rüsvayçılıqdan sonra zalım oğlu yenə də ondan aralanmır* (III c., 169); - *Qələndər ha, qələndər! Dimdiyi var bu qartana, qanadları bu qartana!*... (II c., 305).

Kəsr sayları - sotığ: - *Yoldaş Dəmirov, bizdə hər adamın sotığı da (yüzdə biri) yazılır və vaxtlı-vaxtında hər kəsin öz hesabı, öz əmək kitabçasına keçirilir* (II c., 331).

Əvəzlikdən ibarət dialektizmlər. S.Rəhimov əsərlərində bir sıra əvəzlikdən ibarət dialektizmlərdən istifadə etmişdir ki, onlar da fonetik cəhətdən səciyyəvi xüsusiyyətlər ilə fərqlənir:

Şəxs əvəzlilikləri. III şəxsin təkində o şəxs əvəzliyi hallanarkən çıxışlıq halda -dan, -dən şəkilçisini qəbul edir. Lakin yazıçı

¹ Abbasova R. Azərbaycan dilinin Qubadlı şivələri. Bakı, “Çinar-Çap” 2006, səh.101.

personaj nitqində bu şəxs əvəzliyini danışq dilinə uyğun olaraq vermişdir: **Onnan soruşduq, bunnan soruşduq, hamı bizi başından elədi** (I c., 537).

İşarə əvəzlilikləri. İşarə əvəzlilikləri də yazıçının dilində ədəbi dildə olduğu kimidir. Lakin «Saçlı» romanının bir yerində «o» işarə əvəzliyi I şəxsin təkinin xəbərlik şəkilçisini (-am) qəbul etmişdir. Məsələn; *O günləri dərslərimə baxdınız ha, müəllim, oam* (III c., 192).

Sual əvəzlilikləri. Personajların nitqində «nöş» sual əvəzliyi çox işlənmişdir. Məsələn; - *Bəs Aslan nöş aparmadı şey-şüylərini ata?* (III c.,18); *...Nöş Rüksarəyə məktubu raykomun sekretarı ilə göndərirsən?* (III c., 169). «Nöş» dialektizminin ədəbi dildəki sinonim-ləri nə üçün, nə səbəbə, nəyə görə sual əvəzliliklərinin dialekt vari-antıdır.

Yazıçı «Saçlı» romanında qərb qrupu dialekt və şivələri üçün xarakterik olan «hancarı» sual əvəzliyini bir yerdə işlətmişdir. Məsələn; - *Onda bəs mən onu haradan taparam, hancarı görərəm?* (I c., 458).

Qayıdış əvəzliyi. S.Rəhimovun araşdırılan əsərlərinin dilində rast gəlinən dialektizm səciyyəli qayıdış əvəzliyinin ən tipik forması –cığaz morfemi vasitəsilə əmələ gəlir. Bu şəkilçiyə Qubadlı rayon şivəsində -ca:z fonetik variantında təsadüf olunsada, əsərdə müasir ədəbi dilin orfoqrafik normasına əməl olunmuşdur. Burada yazıçının məqsədi kiçiltmə, əzizləmə, nəvaziş çaları yaratmaq olmuşdur. *Özciyəzini-özünü; Çox-çoxdan bu ala qarğanın özciyəzini axtaran baş qartal buradan da şığıdı* (V c, 511).

Feli dialektizmlər. S.Rəhimovun dilində sadə feli dialektizmlər kəmiyyətə çoxluq təşkil edir. Məs.; *Onun nəfəsi tuncıxdı* (nəfəsi tənkiyir – Ç.Q.) (I c., 433); *Bu əhvalatdan beyni qızıxan Kosa çalixır* (I c., s.98); - *Onda dairə ittifaqı çöndər* (döndərmək – Ç.Q.), *ver* (II c.,125); *Meşinov baxdıqca onun rəngi avazıyb* (rəngi qaçmaq – Ç.Q.) *qaçmağa başladı* (II c., 176);

Tədqiq olunan əsərlərin dilində sadə fellərin bir qismi sadə quruluşa malikdir. Məs.: *Kosa yavaşca dazdı* (I c., 122). «Dazmaq» - qaçmaq anlamında işlənir. «**Mısmax**» felinin dialektlərdə pusmaq, güdmək; gizləmək, daldalanmaq; yatmaq və yemək mənaları

mövcuddür. Tədqiqat obyektini kimi seçilmiş əsərlərin dilində isə yemək mənasında istifadə olunmuşdur: *Kosa adəti üzrə yenə musırdı* (II c., 251). Beləliklə, fellərin çoxmənalılıq xüsusiyyəti bir daha təsdiqini tapır.

Yazıcının əsərlərində işlənən feli dialektizmlərin çoxunu -la, -lə şəkilçiləri ilə düzələn fellər təşkil edir. Məs.; *Bacardıqca çidarlayıb (bağlamaq – Ç.Q.) əlində alət etmək istədi* (I c., 361); *Təzədən bir-ikisini də qəbirə quylamaq lazımdır* (II c., 343); *...Zamanovu gırəlayır* (gözdən qoymamaq – Ç.Q.), *tərkinə qırmızı xurcun bağlanan boz atın yan-yörəsindən kənara getmirdi* (I c., 52).

S.Rəhimovun «Saçlı» romanında mürəkkəb fellər çoxdur. Onların yaranmasında iştirak edən vasitələr həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən qarşılıqlı əlaqəyə girir və vahid, bütöv bir məna ifadə edir. Məs.: Qana **düşməx'** mürəkkəb felində **qan** ismi yönlük halda obyekt bildirən söz **düşməx'** feli (hərəkət bildirən söz) ilə birləşərək yeni məna (sətəlcəm olmaq) ifadə edən sözə çevrilmişdir.

İkinci tərəfi **elə** (ad+köməkçi fel) köməkçi felindən ibarət olan mürəkkəb fellərdə leksik cəhətdən bərabərhüquqluluq digər mürəkkəb fellərdəki qədər qabarıq deyildir. Məs.: **qomargə eləməx'** (dövrəyə almaq, dövrələmək, mühasirə etmək).

S.Rəhimovun tədqiq olunan əsərlərinin dilində işlənən mürəkkəb felləri komponentlərinin, hansı nitq hissələrindən ibarət olmasına görə 2 qrupa ayırmaq olar: 1) hər iki komponenti fel olan mürəkkəb fellər. Məs.: yazıçı «**dona qalmaq**» mürəkkəb felini gözlənilməz hadisə qarşısında təəccüblənmək, heyrətlənmək, məətəl qalmaq, **donub qalmaq** mənasında personajın nitqində işlətməmişdir: - *Mən gördüm ki, əmisi içəri girəndə dona qaldı* (I c., 111); 2) Birinci komponenti ad, ikinci komponenti fel olan mürəkkəb fellər. Məs.: *Uşaq dədəsi üçün kürrüy eləyir* (bu mürəkkəb fel Qubadlı, Cəbrayıl şivələrində xiffətlənmək, xiffətini çəkmək, darıxmaq mənasında işlədilir).

Felin şəkilləri. S.Rəhimovun dilindəki dialektizmlərdə felin şəkilləri özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Əmr şəkli. Yazıçının dilində felin əmr şəkli bəzən müasir ədəbi dil normaları ilə səsləşir, bəzən isə fərqli əlamətlərlə təzahür edir. Məsələn; *Bırx, Əbişi! Sən ünsür!* (I c., 239); - *Onda dairə ittifaqı çöndər, ver* (II c.,125); - *Al, al sal cibinə sözü çərlətmə!* (burada az danışmaq – Ç.Q.) – *deyə qəzəbləndi* (I c., 150); - *Hə də, sən də bir az soncuqla!* (atılıb-düşmək – Ç.Q.) (II c., 150) və s.

Felin əmr şəklinin III şəxs tək və cəmi yazıçının əsərlərində – sın, -sin şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Məsələn; *Qoy kim nə qədər yanşayır-yanşasın* (boş-boş danışsın – Ç.Q.), *ağzı deyib, qulağı eşitsin!* (I c., 52); *Xəstəliyi qoy babətləşsin!* (sağalsın – Ç.Q.) (I, 405) və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, felin əmr şəklinin III şəxsinin formal əlaməti Qubadlı şivələrində dördvariantlıdır. M.Şirəliyev Azərbaycan dili şivələrini əmr şəklinin II şəxs cəm şəkilçisi ilə işlənməsinə görə 2 qrupa ayırır: 1) dördvariantlı şəkilçilərin işləndiyi şivələr. 2) ikivariantlı şivələrin işləndiyi şivələr. O, Qazax, Qarabağ, Gəncə, Naxçıvan dialektlərini və Zaqatala-Qax şivələrini dördvariantlı şəxs şəkilçiləri ilə işlənən qrupa daxil etmişdir¹.

Göründüyü kimi, bu cəhət Qubadlı şivələrini Azərbaycan dilinin Qərb qrupuna aid etməyə əsas verir.

Xəbər şəkli. Yazıçının əsərlərində də felin xəbər şəklinin indiki, keçmiş və gələcək zamanlarda ifadə olunması ilə öz əksini tapır.

1. Keçmiş zaman. Keçmiş zaman özü də şühudi və nəqli keçmiş zamanlara ayrılır.

Şühudi keçmiş zaman. S.Rəhimovun hekayələrində və «Saçlı» romanında şühudi keçmiş zamanın morfoloji əlaməti Azərbaycan ədəbi dilindəki kimidir. Feli dialektizmlərin kökünə artırılan –di⁴ şəkilçisi şəkil və mənasına görə bütün dialekt və şivələrdə sabit olmuşdur. Yazıçının dilində şühudi keçmiş zamanda işlənmiş feli dialektizmlər şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişərkən müasir ədəbi dildən fərqlənmir. Məsələn; - *Sən öl, özümündür!* – *deyə qağazlandı* (tərpənmək – Ç.Q.) (I c., 8); *Kələfin ucunu əlində*

¹ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008, səh.190.

topladığı üçün yerindən **qızmanmadı** (I c., 87); ... *-Xəstə Adam öz səsinə batırmaq dərəcəsinə gətirib, boğazında **çöçüdü*** (boğazı açıldı – Ç.Q.) (I c., 85) və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif dilinə məxsus bu feli dialektizmlərin, görünür ki, ədəbi dildə qarşılığı üslubi çaları ifadə etmir.

Nəqli keçmiş zaman. Feli dialektizmlərin nəqli keçmiş zamanı yazıçının bədii dilində –miş⁴ və –ib⁴ şəkilçiləri ilə formalaşmışdır.

S.Rəhimovun əsərlərində feli dialektizmlərin nəqli keçmiş zamanın əsas ifadə forması –miş⁴ şəkilçisidir. Məsələn; *Ya mən **hap-haplamışam?*** (I c., 423); *Mizin üstü təsadüfən tökülən mürəkkəblərdən boyanıb **xaldarlanmışdı*** (ləkələnmək – Ç.Q.) (III c., 250) və s.

S.Rəhimovun əsərlərinin dilində feli dialektizmlərin nəqli keçmiş zamanın –ib⁴ zaman şəkilçisi ilə ifadəsi daha geniş şəkildə müşahidə olunur. *Sıpa balası kimi sınıxıbdır* (I c., 380); *Köpək hələ öz yerində **şökgüyübmü?*** (şöngümək – Ç.Q.) (III c., 131);

Qubadlı şivəsində nəqli keçmiş zamanın əsas morfoloji əlaməti əsərlərdə yazılı ədəbi dilə uyğun şəkildə –ib⁴ kimi əks olunmuşdur.

İndiki zaman. Yazıçının əsərlərində feli dialektizmlərin indiki zamanında, əsasən, –ır⁴ zaman şəkilçisi işlənir. Məs.: ***-İncirəm, bu yorğan-döşəkdən durmayım ki, onda lap sənin üzünə baxmaram*** (I c., 190); *İsti düşdükcə qıqcırıb **kəpəşir*** (köpmək – Ç.Q.) *və qalxırdı* (III c., 119); *Bu əhvalatdan beyni qızıxan Kosa **çalxır*** (ora-bura hərəkət etmək – Ç.Q.) (I c., 118) və s.

S.Rəhimovun dilində indiki zamanın «y» bitişdirici ünsürü ilə işlənən feli dialektizmlər də müşahidə olunur. Məs.: *Qoca ikiəğizli yoncu çəkici ilə hərləmə daş **dişəyir*** (daşı təmizləmək – Ç.Q.) (I c., 421); *Çaylar şırultıyla axır, meşələr **balalayır*** (burada çoxalmaq – Ç.Q.) (I c., 515);...*Zamanovu **girləyir*** (gözdən qoymamaq – Ç.Q.), *tərkinə qırmızı xurcun bağlanan boz atın yan-yörəsindən kənara getmirdi* (I c.,52) və s.

S.Rəhimovun hekayələrində və «Saçlı» romanında əlamətdar xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən feli dialektizmlərin əksəriyyəti mənaca etnoqrafik səciyyə daşıyır..

S.Rəhimovun əsərlərində qoşmalardan, ədatlardan və nidalardan ibarət dialektizmlərin də xüsusi linqvistik üslubi əhəmiyyəti vardır.

Dissertasiyanın III fəslı “S.Rəhimovun “Saçlı” romanı və hekayələrinin dilində leksik dialektizmlərin linqvistik xüsusiyyətləri” adlanır. Bu fəsildəki birinci yarımbaşlıqda leksik dialektizmlərin tematik bölgüsü verilməklə üslubi xüsusiyyətlərdən bəhs olunur. İkinci yarımfəsildə isə semantik və frazeoloji dialektizmlər tədqiqata cəlb olunur.

Yazıçının islətdiyi leksik dialektizmlərin əksəriyyəti yalnız mətn daxilində anlaşılır. Bəzi sözlər isə ədibin özü tərəfindən izah olunur. Məsələn, «Saçlı» romanında yazıçı 30-dan çox leksik dialektizmin mənasını izah edir. Bunların bəziləri ayrı-ayrılıqda dissertasiyada nəzərdən keçirilmişdir: **sağ, paltaraşalman, bəlgə və s.**

Tədqiq olunan etnoqrafik dialektizmlər dissertasiyada leksik-semantik mənalara görə bir neçə qrupda təhlilini tapmışdır.

1) Ay adlarını bildirən dialektizmlər. S.Rəhimovun «Saçlı» romanında dialektizm kimi zaman anlayışı bildirən ay adına rast gəlinir: quyruq doğan ay; qışın çilləsi; yazın orta ayı və s. Mən öz ailəmlə bu sərt qışlı dağların ətəyində bizim klubun hicra guşəsində qışın *çilləsində* donardım (I c., 229). ...Zamanın hökmü belədir, qışın *çilləsində* yayın gününü doğuzdurmaq olmaz ! (II c., 71).

Bu sözə dialekt və şivələrdə «böyük çillə və kiçik çillə» formasında təsadüf olunur. Böyük çillə (böyük çilə) – Qışın birinci 40 günü Dərələyəzin bütün kəndlərində işlənir (4, 279). Bu söz Ordubad rayonunun Nüsnüs kəndində «qos çillə», «bök çilla» (5, 19), Quba dialektində «Böyük çillə» (6, 200) formlarında işlənir.

Quyruq doğan ay: Köçəri dili ilə deyilsə, «quyruq doğub» (II c., 68). H.Mirzəyev yazır ki, quyruqdoğan ay (quyruk döğən ay) – avqustun ikinci yarısı. Ordubad rayonunun Nüsnüs kənd şivəsində «qurux doğan ay», «yayın axır ayı»¹ (4, 279).

¹ Mirzəyev H. Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri. Bakı, 2003.

2) Qohumluq münasibəti bildirən dialektizmlər: Dədə - ata mənasında işlənir: - *Ata, qurban olum. ...qurban olum, dədə!* (III c., 120). *Yeznə əsərdə aşağıdakı cümlədə işlədilmişdir: O biri tərəfdən də Göyçəyin ata tərəfi Yarməmmədə kömək edər, - biz qoymarıq yeznəmiz korluq çəksin* (II c., 29). **Yeznə-kürəkən.** Bu sözə eyni mənada digər dialekt və şivələrimizdə də təsadüf edilir (8,115). Qubadlı şivələrində «bacının əri» mənasında işlənir¹.

3) Bitki adlarını bildirən dialektizmlər: Bıtraq. «...bu il findıq bol idi, **bıtraq** kimi məhsul gətirmişdi» (II c., 304). Arasına **cəviz** ləpəsi olca bəd olmaz (8, 58)..

4) Quşçuluqla bağlı dialektizmlər. S.Rəhimov əsərlərində daha çox ev quşlarının əlamətlərini dialektizmlər vasitəsilə verir. Məs.: xoruz çığası, çin çolpası, cığalı xoruz, ları xoruz. «...o, xoruz çığası kimi qızaran Mürşüdoğluna işarə etdi» cümləsində işlədilmişdir (II c., 300). **Ları** (xüsusi cins – Ç.Q.) – «...sonra qanad çalıb bir təhər çıxan ları xoruz kimi suyu süzülə-süzülə qapıdan çıxdı...» .

5) Yemək və içki adlarından ibarət dialektizmlər: Şilə – Bəzi bölgələrdə bu xörək adına «şiləşi» da deyirlər. Qərbi Azərbaycanın Amasiya rayonunda yarmadan hazırlanmış xörək «şiləşi» adlanır² Qarabağ bölgəsində şilə xörəyi düyüdən hazırlanır. S.Rəhimov da «Üzsüz qonaq» hekayəsində bu mənada işlətməmişdir: Bir balaca düyülü olsa bəd olmaz! – Yanı şilə? (8, 55).

6) Geyim adları ilə bağlı dialektizmlər: Lapçın sözü əsərdə «ev ayaqqabısı» mənasındadır: O, boz şinelinə bürünmüş, cod qəzilli ayaqlarına yastıdaban lapçın keçirmişdi (I c., 284). **Daqqa –** sözü «Üzsüz qonaq» hekayəsində «qaragül dərisindən papaq» mənasında işlənmişdir.

7) Ev, məişət və mətbəx əşyalarının adlarına aid dialektizmlər: Teşi -«ip əyirmək üçün ağacdən düzəldilmiş alət; əl iyi» mənasında «Əbişin diz qapaqları köhnə cəhrə **teşisi** kimi əsir». Göründüyü kimi, müəllif bu sözdən bənzətmə vasitəsi kimi istifadə edərək, yağlanmayan cəhrə iginin hərəkəti ilə müqayisə etmişdir.

¹ P.Аббасова. Азырбайжан дилинин Губадлы шивяляри. Бақы, 2006, с.118.

² Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.466.

Həncama sözü əsərdə «qapını, pəncərəni saxlayan hissə» mənasındadır: Bu qolçomaqlar da toplanıb buraya, mənim üstümə hücum çəkirlər, az qala qapıları həncamalarından çıxarmaq istəyirlər (I c., 44). **İşkil** sözü əsərdə «cəftə» mənasındadır: Buna görə Kosa ayaqlarının ucunda eyvana keçib şüşənin sınıq yerindən əlini içəriyə saldı, iskili tərپətdi... (I c., 196).

Dissertasiyada insanın xarici görünüşünə, xarakterinə və bədən üzvlərinə aid; kənd təsərrüfatında işlənən köhnə alətlər, nəqliyyat vasitələri, heyvan adları ilə bağlı; vəzifə, rütbə adları ilə bağlı; çəki və ölçü adları ilə bağlı; insanın psixoloji durumu ilə bağlı işlənən dialektizmlər də ayrı-ayrılıqda struktur-semantik cəhətdən təhlil olunmuşdur.

Semantik dialektizmlər. Bu dialektizmlər ədəbi dildə olan bu və ya digər sözlərdən mənalarına görə fərqlənir. Bunlar həm ədəbi dildə, həm də dialektlərdə fəaliyyət göstərir: Bizə **sarı** (qızıl pul mənasında) lazımdır. O tayda **sarisiz** (məcazi mənə, rəmzi mənə) acından kəpək qusuruq (II c., 94).

Bədii əsərlərin dilində dialektizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini öyrənmək xüsusi tədqiqat mövzusu. S.Rəhimovun istər təhkiyə dilində, istərsə də personajların nitqində zəngin dialekt leksikası aşkar olunmuşdur. Müəllifin dialekt faktlarına belə yanaşması onun fərdi üslubunu müəyyənləşdirir. Bəzən belə söz və ifadələr ədəbi dil variantı ilə eyni məqamda işlənir. Məs.: Mocuxun kefi kökəldi, dəmi sazlandı (VIII c, 76).

Frazeoloji dialektizmlər. Yazıçının əsərlərinin dilində dialekt frazeologiyasının zəngin xəzinəsi mühafizə olunur. Nitqdə, konkret situasiyada, yazıçının təhkiyə dilində aşkarlanmış bu faktların müasir Azərbaycan ədəbi dilinin frazeoloji fonduna daxil etmək vaxtı çoxdan çatmışdır. Məs.: ot yoldurmaq (VIIIc, 11) – işgəncə vermək, qaşığı döyüşdürmək (VIII c, 41) – mühabisə etmək; kələfi qarışmaq (VIII c, 42) – halı pisləşmək və s. fəli frazemlər ümumxalq səciyyəsi qazanmağa layiqdir.

Çox maraqlıdır ki, yazıçı yeri gəldikcə, frazeoloji vahidlərdən komik vasitə kimi istifadə edir. Bu zaman “sabit ifadələr”dəki dəyişməzlik qadağasını yumşaltmağa çalışır. Məs.: Bilirsən,

Qəşəm, cidanı cibdə gizlətmək çətinidir (I c., 490). Qədim dayının səbri tükəndi, hövsələsi daralıb, cini kəlləsinə çıxdı (VIII c, 8).

Yazıçı dialekt frazeologiyası vasitəsilə müxtəlif üslubi effekt yarada bilmişdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət fondunun zənginləşməsində yazıçı və şairlərin müstəsna xidmətləri vardır. Hər bir sənətkar xalqdan söz almaqla həm də xalqına “söz qoyub gedir”. Başqa sözlə, üslubi neologizmlərin meydana çıxması sənətkarın bu məsələyə münasibətindən qaynaqlanır. Tədqiq olunan bədii materialda okkozionalizm səciyyəli belə söz və ifadələr vardır; Məs.: üzsüz (qonaq); aşırıq boylu, kefimin lələsi çöllü dili, əzinik səs, üzü susuzluq, dil bulamaq və s.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqatdan hasil olan elmi qənaətlər ümumiləşdirilmişdir.

1. S.Rəhimovun “Saçlı” romanı və hekayələrinin dilində fonetik dialektizmlər səs əvəzlənmələrini səs düşümünü, səs artımını və s. fonetik hadisələri əhatə edir.

2. Tədqiq olunan əsərlərdə yazıçının mənsub olduğu Zəngəzur şivələrinin xarakterin *a>ə; i>ı; u>ı* və s. sait əvəzlənmələri və səs artımı *p>b; p>m; r>d* və s. kimi samit əvəzlənmələri öz əksini tapmışdır. Səs düşümü və s. müşahidə olunmuşdur. Bəzən personajların nitqində, hətta alınma sözlər şivənin orfoepiyasını əks etdirir.

3. Araşdırılan bədii əsərlərdə şivəyə məxsus morfoloji xüsusiyyətlər bütün əsas və köməkçi nitq hissələrini əhatə edir. Nitq hissələrinin lüğət fondu orijinal cəhətləri ilə seçilir.

4. Sonu q (x); k (x') samitləri ilə bitən isimlər təsirlik halda düşərək əvvəlki səsin uzanmasına səbəb olur: qona: ; çörə və s.

5. Fəli dialektizmlərin lüğət ehtiyatı Azərbaycan dilinin tarixi və etnolinqvistikası baxımdan zəngin material verir.

6. Etnoqrafik dialektizmlər bölgənin tarixi-mədəni keçmişini, həmçinin məişət həyatını özündə əks etdirir. Buraya xalq oyun adları, qohumluq, zaman anlayışı bildirən sözlər, bitki və quş adları, məişət leksikası və s. daxildir.

7. Dialekt frazeologiyasına dair nümunələr çox zəngin və intensivdir. Müəllif müxztəlif üslubi çalarlar yaratmaq məqsədi ilə dialekt frazeologiyasından bəhrələnmişdir.

8. S.Rəhimov, yeri gəldikcə, Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət fondunu zənginləşdirmək məqsədi ilə üslubi neologizmlər də yaratmışdır.

Dissertasiyanın məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. S.Rəhimovun yaradıcılığında dialektizmlər. Onomastika. Elmi-onomastik jurnal. 3, Bakı, 2008, s. 236-241

2. S.Rəhimovun əsərlərində dialektizmlərin lingvistik xüsusiyyətləri. («Şamo» romanı və povestləri əsasında). Onomastika. Elmi-onomastik jurnal. 4, Bakı, 2008, s. 166-169

3. S.Rəhimovun hekayələrinin dilində fonetik dialektizmlər. Filologiya məsələləri. AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, 2009, № 3, s. 191-197

4. S.Rəhimovun «Saçlı» romanında fonetik hadisələrin dialektizmlərdə əksi. AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, 2009, № 5, s. 70-75

5. S.Rəhimovun əsərlərində lüğəvi dialektizmlərin leksik-semantik təhlili. BDU, Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq Elmi-nəzəri jurnal. 1 (72), Bakı, 2010, s. 52-55

6. Morfoloji hadisələrin dialektizmlərdə əksi. ADU. Elmi Xəbərlər, Bakı, 2010, s. 97-101

7. S.Rəhimovun əsərlərində etnoqrafik dialektizmlər. ADPU. Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Bakı, 2011, №3, s. 211-215

8. Стилистические функции диалектизмов в романе С.Рагимова «Шамо», ФГБОУ БПО «Пятигорский Государственный Лингвистический Университет», Северокавказский научно-исследовательский институт филологии. Материалы II Международной научной конференции. 10-12 ноября 2011 года, Пятигорск, 2011, стр.22-24.

9. S.Rəhimovun əsərlərində semantik dialektizmlər. Qafqaz Universiteti. Ümumrespublika elmi konfransı, 2010 may.

10. S.Rəhimovun əsərlərində frazeoloji dialektizmlər. BDU, XV Respublika elmi konfransı, 2011.

11. Bədii əsərlərin dilində etnoqrafik dialektizmlər. AMİ, XVI Respublika elmi konfransı, 2011.
12. Məktəb təcrübəsində ibtidai siniflərdə dil qaydalarının mənimsədilməsi üzrə işin nəticələri və təsiredici amillər Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi xəbərləri, Bakı, 2013, N 1, 278-283
13. İkinci sinfin Azərbaycan dili dərslərində dil qaydalarının mənimsədilməsi üzrə işin sistemi Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri, Bakı, 2013, s.118-121
14. İbtidai siniflərin yeni Azərbaycan dili dərsliklərində dil qaydalarının mənimsədilməsi üzrə işin təlim imkanlarına dair. Pedaqoji Universitetin xəbərləri, Bakı, ADPU, 2013, N 1, səh.407-410
15. Синтаксические особенности диалектизмов в произведениях Сулеймана Рагимова //Материалы международной научной конференции. «Язык, культура, этикет в современном полиэтническом пространстве». Нальчик, 18-20 октября., стр.123-129

Лингвистические особенности диалектизмов в произведениях Сулеймана Рагимова (на основе языка романа «Сачлы» и рассказов)

Р Е З Ю М Е

Диссертация посвящена изучению диалектизмов в романе «Сачлы» и рассказов народного писателя Азербайджана Сулеймана Рагимова.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается выбор темы, ее актуальность, определяются цели и задачи исследования, ее научная новизна и методологическая основа, указана теоретическая значимость работы, апробация ее научных положений.

В первой главе «Фонетические диалектизмы») были исследованы структурно-функциональные аспекты и стилистические особенности диалектизмов которой были использованы в языках персонажей. В этой главе подробно описаны поэтические возможности фонетических диалектизмов с точки зрения мастерства и культуры писателя.

Вторая глава диссертации называется «Морфологические диалек-тизмы". В разных разделах этой главы, проанализированы диалек-тизмы относящихся разным частям речи, предоставляется типические структурные черты каждого из них.

Третья глава диссертации называется «Лексические диалек-тизмы". В этой главе рассматриваются стилистические и лексико-семантические особенности диалектизмов. А также они разделяются по материально-тематическим группам.

В заключение приводятся итоги исследования, дается обобщение основных выводов и положений диссертации.

**Dialecticism`s linguistic features of art works by Suleyman
Rahimov (“Sachli” on the language of the
novel and the stories)**

S U M M A R Y

People`s Writer of the dissertation Suleyman Rahimov “Sachli” was devoted to the study of the novel and stories exhaust system dialecticism`s. Access to work, Chapter 3, the result, is used in the literature and additional glossary. Entrance to the actuality of the subject, the object and purpose of the research, scientific innovation, and the sources and methods, justification issues.

The first chapter of the dissertation (phonetic dialecticim) copies of the books and the characters developed phonetic speech-functional aspects of development and stylistic shades dialecticisms was researched. Phonetic units, this type of events are described in detail in this chapter shows.

The second chapter of the dissertation, “Morphological dialecticism is”. In this chapter, the different parts of speech dialecticism`s section characteristic and typical of this type of structure were analyzed based on the characteristics of each category.

The third chapter of the dissertation “lexical dialecticism is”. A lot of groups in terms of thematic material and divided dialecticism lexical and lexical-semantic, as well as stylistic features are being considered.

The research conclusion was presented the result of searching was given state of searching.

На правах рукописи

ЧИНАРА МУХАММЕД КЫЗЫ КАХРАМАНОВА

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ДИАЛЕКТИЗМОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ СУЛЕЙМАНА
РАГИМОВА**

(на основе языка романа «Сачлы» и рассказов)

5706.01- Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по филологии**

БАКУ-2014